

Маруся Чурай (скорочено)

Ліна Костенко

(Нар. у 1930 р.)

Розділ I Якби знайшлась неопалима книга

"...року божого такого—то, і місяця такого—то, і дня... Чурай Маруся — на підсудній лаві, і пів—Полтави свідків піддверми".

Маруся стоїть перед судом тому, що її звинувачують, немов би з ревнощів вона отруїла свого коханого, Гриця Бобренка. Один за одним постають свідки. Параска Демиха розповідає, як бачила Гриця, що повертався від Чураїв, блідий та смутний. А ось передсудом Фесько — "млинів дозорця скарбу військового". З його розповіді дізнаємося про таємні побачення Гриця та Марусі за селом над ставом, а одного разу Маруся зробила спробу полишити життя, втопившись у тому ставу, певно, що через Гриця. Напівживу витяг її з води тоді Іван Іскра. Але на це суд не зважає, бо нині звинувачують її. Мати Гриця привела аж 17 свідків:

...а з тих сімнадцяти має п'ять, котрі до присяги годні будуть.

От вони й називають Марусю відьмою. Горбань вважає історію прозаїчною: дізнавшись, що Гриць збирається одружитися з Галею Вишняківною, Маруся навмисне вчиняє злочин — поїть зрадливого коханого отрутою. Отже, вона винна у скоєнні злочину. Все просто. Картину доповнює заплакана наречена Гриця, якій усі співчують. А що ж сама Маруся?

Вона ні слова не сказала праву. Стоїть. Мовчить. І дивиться. І все.

А як хочеться Бобренчисі побачити її приниження, як хочеться, щоб дівчина виправдовувалася, просилася! Але Маруся мовчить. І ось, не соромлячись людей, Грицева мати розповідає про те, що було таємницею двох закоханих — Марусі та Гриця. Цинічно розмірковує мати Гриця привселюдно про те, чому саме вона не заважала їхньому кохання:

Щоб у заміжніх погубив підметки? Чи, як чернець, скоромився мирським? Чи щоб пішов до Таці Кисломедки, котра тягалась бозна—де і з ким!

І кожне її слово болем відлунює в душі Марусиної матері. Вона не витримала, та тільки й сказала:

Чужа душа — то, кажуть, темний ліс. А я скажу: не кожна, ой не кожна!

Чужа душа — то тихе море сліз. Плювати в неї — гріх тяжкий, не можна.

Відтак за нею мав слово Яким Шибиліст. Він розповів громаді, як ріс Грицько, якого Чурай і годували, й до розуму наставляли, бо матері його, бачте, часу не було ним опікуватися: "...воювала — за курку, за телицю, за межу". Маруся та Гриць зростали разом та й покохалися. Дівчина щиро, а от Гриць:

Він народився під такою зіркою, що щось в душі двоїлося йому. Від того кидався берега до того. Любив достаток і любив пісні.

Тим часом до суду прибуває посланець із Січі з листом від кошового з проханням

про допомогу Хмельницькому. Послухавши, учому справа, він зауважує:

Ця дівчина... Обличчя, як з ікон.

І ви її збираєтесь карати?!

А що, як інший вибрати закон,—
не з боку вбивства, а із боку зради?

Ну є ж про зраду там які статті?

Не всяка кара має бути безбожна.

Що ж це виходить? Зрадити в житті
державу — злочин, а людину — можна?!

Але об казуїстику суддівського столу ламається не тільки шабля Леська Черкеса,
що протестує проти вироку суду — віддати Марусю на катування.

Лесько сказав: — Кого в цій ділі шкода, Так це Івана Іскру. То — козак. Таке
нещастя хоч кого знеможе. Це ж можна тут рішитися ума. Любив же він Марусю, не
дай боже! Тепер сидить, лиця на нім нема.

Серед різних людей, що зібралися у суді, син Якова Остряниці, Іван Іскра. Цей
чесний шляхетний юнак кохає Марусю, але не тільки в тім справа. Він справжній
патріот, і слова його — промова патріота і гуманіста:

Ця дівчина не просто так Маруся.

Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа...

Коли в похід виходила батава, —

її піснями плакала Полтава.

Що нам було потрібно на війні?

Шаблі, знамена і її пісні...

Звитяги наші, муки і руїни

безсмертні будуть у її словах. Вона ж була як голос України, що клекотів у наших
корогвах! А ви тепер шукаєте їй кару. Вона ж стоїть німа од самоти. Людей такого
рідкісного дару хоч трохи, люди, треба берегти!

Але усе марно. Не розбираючись далі, судді присудили Марусю до страти на
шибениці.

Підсудна очі слізьми не зросила. І милосердя в права не просила.

Розділ II Полтавський полк виходить на зорі

А час іде. Усюди точиться боротьба. У боях вирішується доля народу:

Там бій гримить. Там гине наша воля. Там треба рук, і зброї, і плечей.

І що там, здавалось, чиясь маленька доля, чиєсь життя! Усе ніби правильно. Був
суді І винесено вирок. Але мовчить Полтава, приголомшена власним вчинком. Чи
може, ця тиша така напружена, бо ніхто не співає напутніх пісень, проводжаючи полку
поход, на смертний бій.

Годуйте коней. Неблизька дорога. Благословіть в дорогу, матері. А що там буде,
смерть чи перемога, — Полтавський полк виходить на зорі!..

Вогненна зірка в небі пролітала, Сичі кричали, вісники біди. На сто думок
замислена Полтава вербові гриви хилить до води...

А власне, що ж, такі часи криваві. Що варт життя? Ну, стратять ще когось. Промчався вершник по німій Полтаві — у серці міста громом віддалось...

Той вершник зветься Іскрою Іваном. Йому сьогодні тяжче, ніж кому.

Він посланець Полтави до гетьмана Богдана Хмельницького.

Розділ III Сповідь

Про що ж думає Маруся у ті три дні перед стратою?

Пройшло життя. Не варто було і труду. Лише образи наберешся вщерть. Останні дні вже якось перебуду. Та вже й кінець. Переночую в смерть.

Виявляється, життя тяжить її, таку молоду. Вона стомлена вкрай, зневірена, покинута, і до того ж, як з'ясовується, невинна у смерті Гриця. І все ж Маруся докоряє собі:

Ой, ллються сльози материнські, ллються! ,

Свята печаль, печаль біз гіркоти.

Загинуть хлопці, та хоча б по—людськи.

А як загинув, як загинув ти?

Вона знає: там зараз полк вирушає у похід:

І десь там юрми, натовпи, там люди! Там зорі в небі чисті, як ромен. Ще жінка мужу падає на груди, і діти тягнуть руки до стремен.

Чиясь край шляху плаче наречена. Там вийшли всі — і немічні, й малі. І тільки я до цього непричемна. Я зайва людям на своїй землі.

А полк іде. Нема коли журиться. Уже хтось інший став під корогву. Хорунжі є, немає тільки Гриця. А я жива... Чого я ще живу?!

І поринає Маруся у спогади.

Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там.

І в цих спогадах вона і Гриць завжди разом: працюють, допомагаючи батькам; граються; слухають розповіді діда Галерника про війни, про полон; щедрують на свята. Здавалося, що усе життя — це свято.

Чомусь згадалися ночі на Купала... Зірками ніч висока накрапала. Бездонне небо і безмежний світ, а нам всього по вісімнадцять літ. Такі несмілі, ще тремтять вуста. Отак до ранку — ніч і висота.

Але було і перше горе — страшна загибель батька.

Що хто там здався, тільки той і вижив. А батько ж наш, він здатися не міг. Він гордий був, Гордієм він і звався.

Він лицар був, дарма що постоли. Стояв на смерть. Ніколи не здавався. Йому скрутили руки і здали...

А потім їхні голови на палях повиставлялись в полкових містах. Людей зганяли. Мати моя впала, і крик замерз у неї на вустах.

А коли Маруся почула, як про долю її батька співає пісню кобзар, з переповненої душі вперше полилася і її пісня.

І десь в ті дні, несміло, випадково, хоч моя пісню склала не одну, печаль я вже торкнула вперше слово, як той кобзар торкав свою струну.

Вона так поважала і любила батьків, адже вони були для неї взірцем в усьому. А як вони кохали один одного! Дівчиною Маруся мріяла, що колись і у неї буде така любов:

Я — навіжена. Я — дитя любові. Мені без неї білий світ глевкий...

Відтак вона вимріяла, вигадала своє кохання:

Моя любов чолом сягала неба, А Гриць ходив ногами по землі.

Тільки мати серцем розуміла, як помиляється дочка, адже Гриць — "Бобренко. Він же не Чурай".

— Ох, не рівняй! Роти в людей, як верші. Ти кажеш — батько, а життя біжить. Наш батько з тих, що умирали перші. А Гриць Бобренко — з тих, що хочуть жити.

Йому сподобалась не стільки інша дівчина, скільки достаток її батьків. Осьде зійшло материне насіння!

То все небесні, сину мій, мигдалики. А треба жити, сину, на землі. Тече повітка. Хата занехаяна. Підмокло сіно. Поламався віз. Все просить рук. Усе кричить хазяїна, і грошей, грошей треба позаріз!

Він справжній син Бобренчихи. Маруся, вражена звісткою про залицяння Гриця до Галі Вишняківни, ходила, наче хвора.

Спинити Гриця не зробила й спроби, ходжу, хитаюсь, як після хвороби. І хоч би злість яка чи ворожнеча, — нема нічого. Пустка. Порожнеча.

Вона все намагалася зрозуміти: чому? Але не було відповіді. І, забувши про порядність, насміхалася над нею Галя, і сміх той стримів у спині Марусі, як ніж. Ніколи не заплакала при людях ображена до самого серця Чураївна. Але боліло серце, так боліло, що не було бажання жити:

А люди судять, їм аби причину. Дарма що лихо, що такі часи. І шла крізь очі, мов крізь колючину, Обдерта до кривавої роси.

Але не хочеться згадувати лише гіркі дні. Були ж колись щасливі:

Любилися ми, не крилися. У мене душа, було, піснями аж бринить. У цій любові щось було священне, таке, чого не можна осквернити.

Як вони з Ірицем колись мріяли про майбутнє! І все Гриць, було, промовляє: "Затям, любов любов'ю, а життя життям". Чого він боявся, адже ніколи не був боягузом у бою, а тут не може обрати, та ще й виправдовується:

Не так ті кулі козаку страшні, як це щоденне пекло метушні.

А Ірицева мати не відступалась від свого. Кожного дня жалілася на неіснуючі злидні, говорила, що треба брати дівчину заможну, а любов до Марусі лише хвороба і треба видужувати. До того ж, Маруся надто розумна:

Таких дівок на світі не буває, хіба ж для цього дівці голова?

І під впливом материних речей Гриць обирає... Галю.

Нестерпний біль пекучого прозріння! Яка мене обплутала мана? Чи він мені, чи я йому — нерівня. Нерівня душ — це гірше, ніж майна!

Але виявилося, то нелегко — вдавати, що кохаєш. І одного разу він знову прийшов до Марусі. Прийшов, щоб полегшити свою душу, не думаючи, як воно було їй. Адже він кинув н на неславу людську, саму зі своїм болем. Та ще ж їй і дорікає:

Тобі дано і вірити й кохати. А що мені? Які такі куші?! Нелегко, кажуть, жити на дві хати. А ще нелегше — жити на дві душі!

Гриць знаходить виправдання для себе, благаючи її простити, а матір — благословити їхній шлюб. Та Маруся знає ціну тим клятвам:

— Іди до неї. Будеш між панами. А я за тебе, Грицю, не піду. Це ж цілий вік стоятиме між нами. А з чого, Грицю, пісню я складу?

Почуття людської гідності ніхто в ній не знищить — ні Гриць, ні Галя, ні поговір людський. Та й не помсту вона готувала для нього, бо не зреклася кохання, навіть намагаючись зректися свого життя:

Не помста це була, не божевілля. Людина проста ближнього не вб'є. Я не труїла. Те прокляте зілля він випив сам. Воно було моє.

З розпачу збрала Маруся зілля, про яке знала від бабусі. Збрала для себе, бо несила було жити. Тепер, коли Гриць випадково випив її отруту, вона ще більше прагне смерті, як жаданого спочинку:

Хоч там уже дихну на повні груди, побачу зблизька Господа хоч раз. Так буде краще. Важко було, люди, і вам зі мною, і мені між вас.

І от останній ранок.

А, може, я і справді вже причинна?

Помер мій Гриць з відкритими очима.

То ж він мене і мертвий виглядав.

І, одстраждавши, знов, мабуть, страждав.

Бо він же тут лишив мене одну,

Я йду. Я скоро. Я наздожену.

Мати принесла для неї новий одяг, чоботи, намисто. Либонь, вона сподівалася бачити дочку гарною, щасливою, та не судилося. І Маруся перебирає ще бабусине намисто, одягає білу сорочку:

Аякже, смерть усе—таки це празник, який буває тільки раз в житті.

Розділ IV Гінець до гетьмана

Палає Україна. Скрізь точаться бої:

У Києві — пекло. У Хвастові — чорно. Кипить і клекоче усе за Дніпром.

Степами, лісами, де через долини, по дорозі, а де й навпростець "гінець доганяє світання". Посланець Полтавського полку боїться, що не встигне, але він сповнений надії на справедливість. Його путь лежить до Білої Церкви, де знаходиться Богдан Хмельницький.

Над Білою Церквою смуга багряна, і змилені коні аж лука стають. Усі до Богдана і всі од Богдана — із тьми виростають і в тьмі розтають.

І ось він дістався до гетьмана:

...Гетьман підняв безсонням обпалені очі. Гетьман сидів за похідним столом у шатрі. Троє старшин — у рубцях, у кривавому клоччі — прямо із бою — говорили про бій на Дніпрі... Тут, може, ідеться про долю країни! — а я про чиєсь там одненьке життя!

До нього і звернувся Іван Іскра, це саме він — посланець від Полтавського полку. Сповістивши про те, що полку дорозі, Іван розповів сумну історію Марусі Чурай і попросив заступитися. І великий Богдан по—людськи зрозумів усе і розсудив. Може, згадав славного Гордія Чурая, може, пісні Марусі, які співала вся Україна.

Чи думав про Марусині пісні,
такі по Україні голосні,
що й сам не раз в поході їх співав,
і дивував, безмірно дивував, —
що от скажи, яка дана їй сила,
щоб так співати, на такі слова!..
...Чи думав про ту голову відтятту,
поставлену в Полтаві у ті дні.
Чи про дівча, що закричало: "Тату!"—
і перейшов той стогін у пісні.

Отже:

Богдан подав наказ гетьманський свій — уже печаттю скріплений сувій.
Що в ньому? Чи встигне Іван до Полтави вчасно?

Розділ V Страта

На світанку Маруся вже готова до страти. Душа майже спокійна. Очима вбирає дівчина такі буденні картини, що іншим разом нічим би й не спинили уваги. Невже відспівала?

Душа у безвісті полине, очима зорі проведуть. Чи хоч пучечок той калини мені на груди покладуть? —

ось чим переймається Маруся — питанням дівочої честі, бо це важливо як не для неї, так для матері. Як їй боляче зараз! Як витримає мати цей страшний тягар — смерть своєї дитини?!

А в степу серед ковилів уже готова шибениця. І по дорозі вже потяглися туди люди: Що їх веде — і доброго, і злого? Де є та грань — хто люди, хто юрма?

Що воно діється з людьми! Он якась молодичка ще й дитя з собою узяла. Усі чекають. Чого? Видовища? Зазирає до кожного у вічі Лесько Черкес, нагадуючи про давній звичай. Якщо хтось добровільно згоджувався вийти заміж за приреченого до страти, то його милували. Але Черкесові відмовляють: "То ти ж не дівка, тут же навпаки".

Юрма безжальна, у неї нема душі. І пропускають наперед Бобренчиху, бо вона, бач, "заслужила". І ось у натовпі прошелестіло: "Ведуть!"

Якась вона не схожа на убивць. Злочинниця — а так би зняв би шапку. На смерть іде, — а так би й поклонивсь.

Маруся йшла, гарна та горда, якою її знали завжди. Ніколи ніхто з цієї юрми не побачить ні сльози, ні страждання на її обличчі. Бо вона — Чураїв-на. Так колись гордо прийняв смерть її батько, так чинили її великі предки — не схилялися. Чи зрозуміє це натовп? А навіщо? Вони чужі. Може, саме такої гордості не прощали їй, бо не кожному

під силу жити з високо піднятою головою, незважаючи на пересуди обмежених, забобонних людей. Вони — юрма. А справжній народ — це такі, як вона, як Іскра, Черкес, Шибист, як Чурай і Хмельницький. Від них і надійшов порятунок. Іван устиг вчасно. Гетьманський наказ скасував вирок суду, бо "смерть повсюди, а життя одне":

В тяжкі часи кривавої сваволі смертей і кари маємо доволі. І так чигає смерть вже звідусіль.

То чи ж воно нам буде до пуття — пустити прахом ще одне життя?

Чурай Маруся винна у в одному: вчинила злочин в розпачі страшному. Вчинивши зло, вона не є злочинна, бо тільки зрада є тому причина.

Не вільно теж, караючи, при цім не урахувати також і чеснот, її пісні — як перло многоцінне, як дивен скарб Середземних марнот. Тим паче зараз, при такій війні... Про наші битви — на папері голо. Лише в піснях вогонь отой пашить. Таку співачку покарати на горло, — та це ж не що, а пісню задушить!

Та покарання й так було досить: дівчина вже пережила свою смерть. І коли оголосили, що вона вільна, Маруся мовби скам'яніла. Стояла і не рухалась. Аж коли привезли її матір, отямилася: хоч матері радість.

Розділ VI Проща

Але не витримала мати випробувань і незабаром пішла з життя:

Недовго мати щось тоді і прожеврїла, щось після того тижнів півтора. Кленочками червоними й рожевими її на той світ осінь провела.

Маруся залишилася сама. Що тримає її тут, серед людей, що не знали любові й прощення? Та й сама вона відчуває пустку в душі, провину свою за те, що сталося. Через те й вирушила до Києва на прощу.

Вона йшла далекими дорогами, чорна, худа, змарніла. Дивилася на світ порожніми очима, як чужа. Та минав час, і Маруся, чутлива до краси, починає відчувати її, збирати очима, серцем, душею:

Буває, часом сліпну від краси.

Спинюсь, не тямлю, що воно за диво, —

оці степи, це небо, ті ліси,

усе так чисто, гарно, незрадливо,

усе як є — дорога, явори,

усе моє, все зветься — Україна.

Краса рідної землі лікувала змучену душу Марусі. Тож коли дівчина зустріла дорогою мандрівного дяка, душа її вже знову була готова до спілкування з людиною, прагнула вірити. Їй хотілося говорити і слухати неспішну мову старого мудрого дяка. А він ставився до неї, як до дитини: пожалів дівчину і допоміг, коли вона поранила ногу. Та найболючіша рана була в її душі:

Хотіла жити, а життя не вийшло. Хотіла вмерти — люди не дали.

І старий дяк, який бачив за життя немало, промовляє до дівчини:

А як подумать, дівчинко моя ти, то хто із нас на світі не розп'ятий? Воно як маєш серце не з льодини, розп'яття — доля кожної людини.

Затамувавши подих, слухала Маруся розповіді дяка про життя його в Полтаві. Та не сміла сказати, чия вона: це тільки її страждання, це тільки її життя.

Дорогою вони бачать міста і села, що стали біллю і славою України. Тут пролилася кров за волю України.

Там відступало військо Остриниці. Тут села збив копитами Кончак. А у долині річки Солониці слізьми покути висох солончак.

Тут війна знищила стільки людей, що й переночувати ні до кого попроситися. Це тут схопили колись Наливайка:

Був молодий і гарний був на вроду. І жив, і вмер, як личить козаку. За те, що він боровся... За те, що він боровся за свободу, його спалили в мідному бику!

А ось уже й Лубни — столиця страшного Яреми Вишневецького:

Там жив Ярема, син Раїни, страшний руйнатор України.

Нема тепер палацу на Замковій горі, та живе печальна пам'ять про злочинного мучителя власного народу, ганьбою вкрите це ім'я.

В історії свої карби, свої уроки. Спочиваючи в одній із порожніх хат, дяк пригадує все, що знав про Вишневецького, про навколишні села:

Тут од Лубен до самої Волині лежать навколо села удовині. Причілки виглядають з кропиви.

Страшні картини обпаленої землі, понівеченої війною, примушують Марусю на якийсь час забути про особисте горе:

Чи серце знову плакати навчилось на цій дорозі в Київ із Лубен?!

І ось в її душі народжується пісня про Байду та Вишневецького. Дяк здивований:

А ти співаєш — душу всю проймає. Бувають, може, й кращі голоси, але такого другого немає!

Слухаючи Марусину пісню, він висловлює гіркоту з того, як мало справжнього слова є в Україні, бо так звані поети "складають віршики святочні, а в селах ридма плачуть кобзарі". Де ж воно, справжнє слово:

А хто напише, або написав, велику книгу нашого народу?!

Невже її так ніхто і не створить — велику книгу історії життя і боротьби великого народу:

Усі віки ми чуєм брязкіт зброї, були боги в нас і були герої, який нас ворог тільки не терзав! Але говорять: "Як руїни Трої". Про Київ так ніхто ще не сказав.

Багато ще непізнаного і неназваного в історії України. Про це розмірковують Маруся і дяк, подорожуючи стражденною "дорогою до Києва з Лубен". З гіркотою дивилися подорожні на покинуті села. А де ще були мешканці, з острахом зачинялися вони по хатах: боялися мору, лихих людей — усього. Невипадково й притулок на ніч знайшли мандрівники не десь у хаті, а на цвинтарі. Тут тихо й затишно, ніхто вже нічого не бажа і не чинить кривди. Примиренням віє від кожної могили. Ось старий поляк заляк біля одного "надгрібка".

Це ж, певно, тут уся його родина — у цій землі... Скорбота всеочисна! Оце уже і є його вітчизна.

Ото ж бо й воно, що хтось мріє усе загарбать "од можа і до можа", а хтось просто живе, і йому болять рани тієї чужої війни:

Колись нащадки будуть одмивати оцю печаль од крові і глупот.

Бо можновладці — тяжко винуваті. А що зробив народові народ?!

Цей розділ подає широку панораму тодішнього життя України. Він містить роздуми над долею народу українського і всього людства.

І ось він — Київ!

Возсіяв хрестами...

І ось він — Київ, за валами він! —

той стольний град, золотoverхе диво,

душі моєї малиновий дзвін!

Але Київ — то є суцільна руїна на той час. Підчас боротьби українського народу проти іноземних загарбників не помилювали литовські, польські гетьмани Радзивілл та Потоцький не тільки міста, але й священних храмів.

І він ввійшов, литовський князь, сюди. Як ніж у спину. А Потоцький — в груди. Богдан між ними, як між двох огнів...

Три дні і три ночі пломенів Київ:

...Стояв собор старовинний із випаленою душею... Лежали зрушені плити, як зашерти чорної криги. І янголи в білій одежі впритул обступали вівтар.

Лише священні печери Києво-Печерської лаври вціліли. Туди й по-сходилися прочани.

Довго водив дяк Марусю, розповідаючи їй про святих, які знайшли тут останнє пристановище. Та не стільки про них говорив дяк, скільки про тих, хто, на його думку, не менш заслуговував зватися святими. Він говорив про лицарів—козаків, що навіть життя не пожаліли для свого народу, а ніхто не знає про їх героїчні вчинки:

І каже дяк: — Немає у нас міри. Та й розум за бодягу зачепивсь, Сисой, Мардерій — мученики віри. А Байда що, од віри одступивсь?

Аби слова, хоч бред второзаконія.

А що сильніше підпирає твердь —

молитва преподобного Антонія

чи Наливайка мученицька смерть?..

Вже скрізь у нас є різні школи братські.

Пів—України — сироти козацькі...

Такі ж гіркі, такі ж безоборонні!

А їм все те ж — про подвиги Февронії.

Бо вчити дітей треба на прикладах власної історії. Ця історія — не видумана, вона жива в пам'яті людській. На цій пам'яті й слід виховувати патріотів. Гаряча пристрасна промова дяка про героїв України, у тому числі й про Чурая, батька Марусі, викликає в пам'яті дівчини живі картини, спогади про ту страшну зиму, коли вороги постинали голови п'ятох козацьких старшин, серед яких був і її батько. Але, заплакавши, дівчина так і не зізналася, що вона — дочка славного Чурая. Пишатися батьком, любити його,

шанувати його пам'ять вона вміла, але користатися його ім'ям вважала негідним.

Одного разу дяк розповідає Марусі й про своє життя. Він теж колись кохав. Та коли його панна погребувала українською мовою, назвавши її "хлопською", він зрікся любові, бо то була чужа йому людина. Сумом відлунюють слова дяка:

Ну, та й нічого. Так мені і треба. Немає щастя, — можна жити без. В душі людській, крім видимого неба, є одинадцять всячеських небес.

Був регентом і був я канархистом. Любив людей і обминав юрму. І відзначався коромольним хистом — несклонністю к духовному ярму...

Бував я скрізь. Душа у мене боса. Пройшла тернами множества земель... Пізнав любов, пізнав я і ненависть. Гарячий був, доходив до нестям. Колись я жив. Тепер я розминаюсь з людьми, з лісами, з небом і з життям.

Зустріч із хорошою людиною, прості й мудрі слова трошки загоїли душевні рани Марусі Чурай, розрадили її.

Очима дяка вона бачить і Київ, і людей навкруги, по—своєму переживаючи події не тільки свого життя, а і відчуваючи подих історії, її велич:

Тепер у Лаврі—де вже ті ліси? Де молитовна тиша над лісами? Лише Дніпро, брат вічності й краси, тече в лугах тих самих і так само.

Усі тут рівні перед Богом і перед цією вічною величчю краси:

Пустельник б'є в пустельне било. А в цій пустелі — тисячі людей.

Тут є такі, що трохи чи не плазом. Сліпі, німі. І в кармазинах є.

Чи нас господь почує усіх разом, Коли так просить кожен про своє?

Вже й повертатися пора, залишилося пом'янути

своїх померлих... Пом'яну і попелом розвіяного батька... і матір, що звела я у труну... Тих, що душа не виговорює... Гордія... Ганну і ...Григорія.

Дяк, либонь, не любив прощатися. Залишив Марусі в дарунок хустку та іде добрий спогад про себе та й пішов собі. Дівчина залишилася сама з думкою про те, що треба якось жити, як уже жива. З тим і подалася додому до Полтави.

Розділ VII Дідова Балка

Зима в Полтаві була тривожна:

І знову лихо. Не пройшло і року, — У Білій Церкві складено угоду. І знову ти лишилась на поталу, і знову панство суне на Полтаву.

Дозором ходять козаки, вдивляючись у засніжені далі:

Козацька мата дивиться на шлях, — по самій обрії порожно в полях... Пустеля, степ... ворон голодні гвалти... Нема кому із ним заговорить. Лише димок із Дідової Балки курить собі у небо та й курить...

У балці поблизу Полтави давно стоїть хатка, де живе дід Галерник. Двадцять років пробув діду неволі на ворожій галері. Відтоді усе, що він робить з дерева, схоже на маленьку галеру. Чимало бачив діду житті, чимало ворогів пройшло повз його хати, а він усе тихенько робить свою справу: різьбить то ополоник, то ложку, то ще якісь нехитрі потрібні хатні речі. Його кликали пересидіти ворожу навалу в Полтаві, та він залишився у своїй хаті. До цього діда й завітав Іван Іскра, щоб порадитися про Марусю:

В ній наче щось навіки проминуло. Прийшла із прощі дивна і гірка.

Так від людей Марусю відвернуло, що вже нікого й в хату не пуска.

Вона самотня, але горда: не приймає жодної турботи. Іван боїться за її життя, а Марусі наче й байдуже. Адже він ще сподівається зробити її щасливою:

Ми з нею рідні. Ми одного кореня. Мабуть, один лелека нас приніс. Батьки у нас безстрашні й не впокорені і матері посивіли від сліз... Ми з нею — діти однієї печалі. Себе читаю у її очах.

Та нема поради у справах кохання. Єдине, що дід знає точно, — істина така:

В житті найперше — це притомність духа, тоді і вихід знайдеться з нещастя.

Розділ VIII Облога Полтави

Недарма ходили дозором козаки: незабаром під брамами Полтави опинилося вороже військо. Надворі вирує хуртовина. Шлях ворожого війська до Полтави був довгим та виснажливим, і є ж угода, що мусять впустити, та коли? А міцна брама зачинена і мовчать вали.

Лиш на валах козацтво походить і за щитами залягли стрільці.

Лютують вороги, лаються голосно, бо вже вкрилися інеєм. Нарешті "від Пушкаря козак з міського валу такий універсал на списі їм подав":

Панове! Ви і ми — це рівні два народи. В боях рішили спір, і вільні ми тепер. ...Наш полк стоїть у полковому місті. Це значить — стоїмо ми на своїй землі.

Отже, ні про який договір не йдеться. Полтава — місто українське, а не польське чи ще чиесь. Усякі вороги зійшлися під мури міста.

І німці є. Теж лицарі тевтонські. Усе кричить, нуртується, гуде. Звалити хочуть стіни ерихонські. Нічого. Вал міцненький. Не впаде.

На валу стоїть Іван Іскра. Він думає про Марусю. Як вона там, самотня, усіма покинута, у холодній хаті посеред суворої зими. Він просив її бути за дружину для нього. Але промовила Маруся:

— Кого ти любиш, Іване? Мене

чи свою пам'ять? Красива я була, правда? Схожа на свою матір. Смілива я була, правда? Схожа на свого батька. Співуча я була, правда? Схожа на свій народ.

Вона відмовляє собі у щасті, вважає, що не може дати щастя сама, бо вона гірка, понівечена життям.

Моє життя — руйновище любові, де вже ніякий цвіт не процвіте.

А над Полтавою нависла загроза. Три тижні місто в облозі, і вже вороги рубають віковий Пушкарівський ліс. Рубають безжально, не думаючи про завтрашній день. А стріляти не можна, бо панство тільки й чекає на будь—яку провокацію. Стоїть Полтава.

...А дні ідуть. Удавилася облога. Вже навіть звикли. Йдеться до Різдва. З усіх боків одрізана дорога, — Полтавонько, ти все—таки жива?!

У місті голод. Із сумною іронією описує автор базар, де на всіх продавалося дві качки й одна паляниця хліба. Зате матерій було багато, приправ було безліч. Та приправляти нічого. На свят—вечір навіть куті ні з чого зварити.

Іван був у Марусі: "Прийшов до неї, навіть не зраділа". Ніби нічого їй уже не

потрібно, а сама вона як тінь. Після Різдва облогу було знято.

Бо поки тут вони під валом бігали, у ці ворота ступою товкли, у спину їм з Брацлавщини й Чернігова нових повстань пожежі припекли.

І ожила Полтава дзвоном цвинтарної церкви, живим гомоном радості, а над Дідовою Балкою знов курився димок. Живий був дід. Жива була Полтава.

Розділ IX Весна, і смерть, і світле воскресіння

Після тяжкої зими прийшла нарешті весна. На неї так чекали, а вона прийшла раптом, несподіванно. Просто повіяв вітер з півдня, і рушили сніги

прямо у Ворсклу. Весна несла з собою надію на спасіння. Принаймні з голоду вже важко померти, коли все росте на землі.

Весна прийшла. Скасовано угоду. Вся Україна знову у вогні. Цвіте земля, задивлена в свободу. Аж навіть жити хочеться мені, —

радіє й собі Маруся, хоч вона хвора на сухоти. Кашель доймає її, кидає то в жар, то в холод.

А дні стоять,— не хочеться тужити! І кожна пташка хатку собі в'є. — Скажи, зозуля, скільки мені жити? — Кує зозуля... Цілий день кує...

Приходив до Марусі Іван, посидів мовчки. Попрощався, бо знову йому до бою:

Богдан підняв козацтво за свободу, універсалом обіслав полки.

І не витримала душа, здригнулась і рвонула услід полку, услід Іванові:

Прощай, Іване, найвірніший друже, шляхетна іскра вічного вогню!

Маруся стояла край шляху, як колись, а повз неї йшов полк. І співали пісні. Її пісні: "Зелененький барвіночку", "Не плач, не журися, а за свого миленького богу помолися" та інші. І серед них "Ой не ходи, Грицю". .

Дівчаточка, дівчатонька, дівчата! Цю не співайте, я ж іще жива.